

Wonen op stand in negentiende-eeuws Amsterdam*

H. Schijf

1. Inleiding

Veel Europese steden kenden in de negentiende eeuw een omvangrijke woningbouw voor de gegoede burgerij, soms in de vorm van villawijken, soms als appartementswoningen aan deftige straten. Londen, Parijs en Wenen zijn bekende en vaak beschreven voorbeelden van deze stadsontwikkeling. Maar ook in middelgrote steden vonden zulke uitbreidingen plaats, zoals Keulen waar in de jaren negentig, in navolging van Wenen, een Ringstrasse rond het centrum werd aangelegd of Frankfurt waar tussen 1860 en 1910 de villawijk Westend aan de rand van de binnenstad werd gebouwd. In Nederland bezitten provinciehoofdsteden als Zwolle en Groningen lintbebouwingen van villa's, in de negentiende eeuw niet toevallig aangelegd tussen het toen nog nieuwe station en de oude stad. Misschien wel het fraaiste Nederlandse voorbeeld van een negentiende-eeuws stedelijk woonoord voor welgestelden is de villawijk rondom Plein 1813 in Den Haag.

Amsterdam wijkt in enkele opzichten van deze stedelijke ontwikkeling af. Aan de ene kant verhuisden bemiddelde inwoners in de loop van de negentiende eeuw naar buiten, maar aan de andere kant bleef de zeventiende- en achttiende-eeuwse binnenstad nog lange tijd een aantrekkelijk woondomein voor welgestelde Amsterdammers. Imponerende negentiende-eeuwse woningbouw voor de gegoede burgerij is in Amsterdam daarom relatief weinig te vinden; een Amsterdamse Ringstrasse is er nooit gekomen.

Als belangrijk kenmerk van de negentiende-eeuwse bouwactiviteiten wordt vaak de toenemende sociale

segregatie van het wonen genoemd. De gegoede burgerij wenste een huis op stand, gescheiden van het mindere volk en in een aangename omgeving met parkachtig groen. Gezien de beperkte beschikbaarheid van zulke dure woningen in stedelijke centra betekende dat deze burgers zich genoodzaakt zagen naar 'buiten' te verhuizen om daar in villaparken in voorsteden te gaan wonen. De aanleg van deze parken werd voor bouwers lucratief toen er goede spoorweg- en tramlijnen naar de stad kwamen (zie voor Nederland De Haan 1986: pp. 18 ev.). Die villaparken waren sociaal homogeen.

Toch moet die sociale segregatie in de negentiende eeuw niet overdreven worden: "socially mixed neighborhoods remained so because the middle classes required the social services of their less affluent neighbors. (...) It is precisely because today's middle classes are less able to exploit the working classes that our cities have become more segregated than they were" (Olsen 1986: p. 133). Ruimtelijke sociale segregatie is evenmin een typisch negentiende-eeuws verschijnsel. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw kenden de meeste steden al wijken met een hoge concentratie aan bedrijvigheid en waren sommige buurten bij rijke stadsbewoners meer als woondomein in trek dan andere. De scheiding tussen wonen en werken was toen al begonnen.

Een goed voorbeeld is de ontwikkeling bij de rond 1800 aangelegde 'newtown' in Edinburgh. Na de bouw ontstonden er twee 'steden' in Edinburgh: 'oldtown' en 'newtown': "the lawyers might continue to work in the Old Town, but they no longer belonged to it. They lived, along with other rich folk (...) in the spacious streets and squares of Craig, Adam and Gillespie Graham" (Youngson 1966: p. 256). Zo ontwikkelde zich in Edinburgh een duidelijke ruimtelijke scheiding tussen bevolkingsgroepen die sociaal van elkaar verschilden.

Londen, Parijs of Wenen hebben in dit opzicht ieder een eigen ontwikkeling doorgemaakt. In Londen trok de burgerij in de negentiende eeuw inderdaad uit het centrum weg en ontstonden er uitgestrekte buitenwijken die sociaal homogeen waren: "the

suburbs to which the Citizens moved, and from which omnibus and train brought the City's vast daytime population, were mostly designed from the outset for a single class of inhabitants", schrijft Olsen (1986: p. 136) hierover.

De Parijse bourgeoisie had daarentegen veel minder bezwaar om temidden van bedrijvigheid en stedelijk vermaak te verblijven en bleef daarom wel in het centrum, aan de rechteroever van de Seine, wonen. Weliswaar leverden de doorbraken van Hausmann een voor de bourgeoisie zeer acceptabele woonomgeving op, maar die was toch niet volledig homogeen. In de zijstraten of in de straten achter de grote Boulevards bleven sociaal 'lagere' groeperingen wonen.

Weer anders was de ontwikkeling in Wenen. Daar woonde de adel in het centrum, dichtbij de Hofburg, en bood de aanleg van de Ringstrasse als chique zone rond het centrum nieuwe woonruimte voor de welgestelde burgerij. Net als in Parijs lagen de Weense woonwijken voor arbeiders aan de rand van de toenmalige stad en niet in de buurt van het centrum, zoals in Londen.

Het feit dat de negentiende-eeuwse burgerij steeds meer in sociaal homogene wijken ging wonen is evenwel onbetwistbaar. Haar verlangen naar zulke buurten aan de rand van de stad wordt nog wel eens toegeschreven aan angst voor het groeiend stadsproletariaat dat door de opkomende industrialisatie naar de grote steden trok. Het is echter de vraag of er altijd sprake was van zo'n direct verband. Andere factoren zoals toegenomen rijkdom bij nieuwe groepen, de preoccupatie van negentiende-eeuwers voor 'gezonde' lucht (De Haan 1986: p. 15) of pronkzucht zullen ook een rol hebben gespeeld om in een villa te willen wonen.

Het rijke Frankfurt bijvoorbeeld kende helemaal geen fabrieksproletariaat. De stadsbestuurders hadden industriële bedrijven altijd uit Frankfurt geweerd (Merten en Mohr 1974: p. 31). Toch is daar in de negentiende eeuw een indrukwekkende villawijk aangelegd. Voor de vermogende bankiers van Frankfurt bevredigde het bezit van een villa

in het parkachtige Westend zowel hun verlangen naar een geriefelijke woning - het centrum van Frankfurt bestond uit smalle en bedompte straten - als hun wens te tonen hoe vermogend ze waren. Voor rijke Joden bood het Westend bovendien de mogelijkheid om zich aan een minder aantrekkelijke buurt te onttrekken, namelijk aan het joodse ghetto.

Het ontstaan van sociaal homogene buurten in de negentiende eeuw was echter niet alleen het gevolg van verlangens of angsten van de welgestelde burgerij. Weliswaar speelden speculatieve bouwers daar op in en beseften ze dat dure huizen alleen verkoop- of verhuurbaar zouden zijn als de toekomstige bewoners wisten dat hun burens niet tot een mindere stand behoorden: "for social reasons, dwelling houses in the same street (...) are generally designed for the same class of inhabitants", vertelde H.H. Statham in 1891 aan de Engelse Architectural Association, "a man who occupies a 200 pound a year house does not want to have a fifty pounder next door to him; there is an eternal fitness of things in these matters" (geciteerd bij Olsen 1986: p. 136), maar zulke wijken ontstonden evenzeer door de ontwerpen van stadsplanners die een voorkeur hadden voor overzichtelijke en functionele wijkindelingen. Ook voor Amsterdamse stadsuitbreidingen zijn zulke plannen ontwikkeld.

In dit artikel wil ik aandacht besteden aan de plannen voor én de bouw van enkele kleine wijken voor de gegoede burgerij in Amsterdam. De aanleg van deze nieuwe woonoorden was vrijwel geheel in handen van particuliere bouwers. De gemeente zorgde alleen voor het wegdek en de riolering, bepaalde de rooilijn en de maximale hoogte van de huizen. De motieven om zulke buurten aan te leggen liepen bij de verschillende plannenmakers uiteen, zoals zal blijken.

Vervolgens zal ik beschrijven wie gedurende de eerste decennia na de bouw van de huizen de bewoners in die buurten waren en waar ze vandaan kwamen. Waren het welgestelden uit het centrum die naar de rand van de stad verhuisden? Een verhuisbeweging

die onder andere door Burgess (1925) voor Amerikaanse steden is gesignaleerd. Of waren het juist 'nieuwkomers' die zich geen duur grachtenpand konden veroorloven? Het gevolg van de bouwplannen en de individuele beslissingen om te verhuizen was dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw ook in Amsterdam een proces van ruimtelijke sociale segregatie op gang kwam.

2. De trek naar buiten

Tussen 1870 en 1900 groeide Amsterdam van 246.700 tot 510.850 inwoners. Deze bevolkingsgroei werd vooral veroorzaakt door een vestigingsoverschot. De trek naar de grote stad stond in direct verband met de landbouwcrisis tussen 1880 en 1895 (Wagenaar 1982: p. 342). Maar Amsterdam kende in die jaren ook een opbloeiende handel, financiële dienstverlening en nijverheid. Woonruimte was schaars, wat leidde tot een zeer hoge woonbezetting van huizen in de volksbuurten. Ook voor meer bemiddelde Amsterdammers waren er weinig huizen beschikbaar, onder andere door het proces van city-vorming in de binnenstad en de daarmee samenhangende vermindering van het woningenbestand.

Diverse schrijvers hebben er op gewezen dat sommige gegoede Amsterdammers in de loop van de negentiende eeuw uit de stad wegtrokken (1). Hoeveel dat er tot 1900 precies zijn geweest is onbekend, maar waarschijnlijk waren het er niet erg veel. De toenemende 'vulgarisering', het gevoel van bedreiging door een in aantal groeiend stadsproletariaat en de toegenomen gevoeligheid voor de stinkende en onhygiënische grachten worden, onder anderen door Hoekveld (1964: p. 132), wel als oorzaken genoemd.

Hoekveld laat zien dat veel Amsterdammers 's zomers in Baarn een villa betrokken; hij merkt op dat vanaf de jaren tachtig de definitieve vestiging in de villa's begon door te zetten, "waarschijnlijk omdat de financiële lasten verbonden aan twee huizen, één in de stad, één buiten, steeds zwaarder werden" (Hoekveld 1964: p. 92).

Nu zijn er vele aanwijzingen die doen vermoeden

dat voor de hogere kringen die trek uit de stad pas na 1900 massaal op gang is gekomen. Hoekstra (1947) schrijft bijvoorbeeld in zijn proefschrift over Bloemendaal dat, "niet voor het begin van de twintigste eeuw het dagelijks heen en weer trekken naar de stad (d.w.z. Amsterdam, HS) begon". En Schmal (1984: p. 223; zie ook Wagenaar 1982) meent dat het tot na de eeuwwisseling zou duren, "eer van een enigszins massale forensenstroom gesproken kan worden".

Welgestelde grachtenbewoners konden zich natuurlijk betrekkelijk gemakkelijk onttrekken aan - voor zover er sprake van was - de 'vulgarisering' in de binnenstad. Boodschappen werden aan huis bezorgd of door het dienstpersoneel opgehaald, en visites konden per rijtuig worden afgelegd. Al in de zeventiende eeuw was bij welgestelden de gewoonte opgekomen om de stank en de benauwenis in de zomer te ontlopen door naar buiten te gaan. Ook welgestelde negentiende-eeuwse Amsterdammers waren veelal eigenaar van een zomervilla in het Gooi of Kennemerland, enkele gefortuneerden bezaten een buiten, bijvoorbeeld op 's-Gravenland (Van Lennep 1962), terwijl vele gegoede burgers in staat waren om voor enkele maanden een huis te huren. De elite heeft lang aan deze traditie vastgehouden. "Nog tot de Tweede Wereldoorlog waren er families die alleen in het seizoen buiten woonden", schrijft Schmal (1984: p. 223).

Maar een andere factor om de stad te verlaten zullen de belastingverschillen tussen de gemeentes zijn geweest. Amsterdam was ook toen al een 'dure' gemeente en kende relatief hoge belastingen, en het verschil met andere steden nam in de loop der jaren zelfs verder toe (Schmal 1985; Hoekveld 1964: pp. 72-78). Een riant villa kon bovendien aanzienlijk makkelijker gebouwd worden op de goedkope zandgrond in het Gooi of Kennemerland dan in Amsterdam. Voor de blijvers waren de Heren- en Keizersgracht toch nog aantrekkelijk; zij verkozen blijkbaar de nabijheid van kantoor, beurs, fabriek of familie.

Tijdgenoten signaleerden overigens die verhuizingen van bemiddelde Amsterdammers uit de stad ook

al, en spraken hun bezorgdheid uit over de gevolgen daarvan voor de financiële positie van Amsterdam. Temeer daar onder de immigranten weinig bemiddelde nieuwkomers waren: "De toestand wordt kritiek, doordien zoo weinige welgestelden onder deze belastingschuldigen (d.w.z. bij de nieuwkomers, HS) voorkomen, terwijl hun aantal onder de emigranten niet gering is. Wel behooren ook deze in het algemeen gelukkig nog niet tot de meest gegoeden - het gemiddeld belastbaar inkomen der emigranten onder de belastingschuldigen bedroeg slechts f 1617, terwijl dat van alle angeslagen ingezetenen f 2259 beliep - maar hun draagkracht is toch aanmerkelijk groter dan dat er (nieuwe, HS) gevestigden, die voorzooverre zij belastingschuldigen waren, gemiddeld slechts een inkomen van f 1063 hadden", schrijft Van Nierop over de periode 1886 - 1891 (Van Nierop 1893: p. 209).

Niet iedereen verhuisde naar een gemeente die erg ver weg was, sommige emigranten gingen net over de gemeentegrens in Nieuwer-Amstel (de latere gemeente Amstelveen) wonen. In die gemeente waren de belastingen veel lager, terwijl men toch over een goede verbinding met het centrum van Amsterdam bleef beschikken.

In de jaren tachtig en negentig heeft Amsterdam herhaaldelijk pogingen gedaan om die gedeeltes van Nieuwer-Amstel net over de gemeentegrens te annexeren. De uitgesproken motieven daarvoor waren nogal vaag: behoefte aan meer bouwgrond bijvoorbeeld, hoewel delen van de Museumbuurt nog onbebouwd waren. Maar uit de felle reacties van het gemeentebestuur van Nieuwer-Amstel tegen de annexaties komt heel duidelijk naar voren wat de werkelijke motieven van het gemeentebestuur van Amsterdam waren: de hoofdstad wilde zijn bemiddelde belastingbetalers terug. Uiteindelijk kreeg Amsterdam in 1897 zijn zin. Voor de toekomstige ontwikkeling van Amstelveen waren de woorden van het gemeentebestuur van Nieuwer-Amstel in 1894 bijna profetisch: "zij die nu in het Noordelijk deel (d.w.z. tegen Amsterdam aan, HS) wonen, zullen zich iets Zuidelijker, of nog iets Noordelijker, in de richting van Hilversum of Haarlem vestigen, wanneer de Amsterdamsche belasting hen daartoe *dwingt*" (*Grensveranderingen*

1894: p. 18).

Het is in dit verband interessant dat Van Nierop opmerkt dat nog niet de meest gegoeden uit de hoofdstad vertrokken. Waar ze aan het eind van de negentiende eeuw in Amsterdam hun domicilie hadden zal ik met een enkel voorbeeld illustreren.

Op 9 september 1898 werd Koningin Wilhelmina ingehuldigd. Tijdens het feest moesten de koninklijke gasten en de leden van de hofhouding ondergebracht worden. De koninklijke familie en enkele gasten verbleven in het Paleis op de Dam. Maar dat was lang niet groot genoeg om iedereen te huisvesten. De overige personen - op één na die in hotel Doelen verbleef - logeerden bij aanzienlijke Amsterdammers die, zo blijkt uit hun functies en beroepen, diverse maatschappelijke groeperingen vertegenwoordigden: de burgemeester, raadsleden, de voorzitter van de Kamer van Koophandel, bankiers, reders en commissionairs. De meeste Amsterdamse leden van de hofhouding en de gastheren woonden aan de Heren- of Keizersgracht (respectievelijk 13 en 9). Er waren slechts vijf adressen buiten de Singelgracht: M.J. Waller (in wiens particulier archief ik de adressenlijst heb gevonden; hij was bankier) woonde in de Vondelstraat, Kamerheer baron G.A. Tindal aan de Sarphatikade; de heren M.J. Hendrichs, voorzitter van de Kamer van Koophandel, en P.E. Tegelberg, directeur van de Stoomvaartmaatschappij Nederland, woonden in de Sarphatiestraat; Jhr. P. Hartsen, directeur van de Nederlandsche Handelmaatschappij, woonde op het Frederiksplein.

Het bovenstaande voorbeeld geeft slechts anecdotisch aan dat veel vooraanstaande Amsterdammers de laatste decennia van de negentiende eeuw nog aan de grachten woonden en welke straten buiten de Singelgracht bij hen in trek waren. Van Engelsdorp en Wagenaar (1984) zijn systematisch de adressen van welgestelde Amsterdammers nagegaan. Zij gebruiken de hoogte van belastingaanslagen als criterium om de onderzochte groep af te bakenen. Voor 1884 (zie ook De Vries 1986: pp. 59-65) baseren zij zich op de personele belasting, voor 1920 dient daarvoor de gemeentelijke inkomstenbelasting. In 1884 woonde

een overweldigende meerderheid van de 'hoogst-aangeslagenen' nog binnen de Singelgracht. In 1920 is dat veranderd; dan staan de Vondelpark-, Concertgebouw- en Willemsparkbuurt het meest in aanzien bij deze Amsterdammers (zie fig. 1/2, pp. 618/619). Maar het aandeel van de elite in het geheel van de bevolking in de binnenstad liep veel minder terug dan men op grond van de algemene teruggang van de bevolking in het centrum zou verwachten. Voor 1884 kan 2,5% van de bevolking in de binnenstad tot de elite worden gerekend; voor 1920 is dat nog steeds 1,9% van de totale buurtbevolking. Voor de bevolking buiten de Singelgracht was het aandeel van de elite in 1884 daarentegen slechts 0,7%, een percentage dat steeg tot 1,0% in 1920. In 1920 was de bevolking van de binnenstad nog steeds 'elitairder' dan die van buiten de Singelgracht. Ongetwijfeld zijn er in de loop van de negentiende eeuw mensen vertrokken omdat het wonen in Amsterdam ze niet langer beviel. Onder hen zullen zich aanvankelijk veel gepensioneerden en renteniers hebben bevonden die geen economische binding met Amsterdam hadden, want zo comfortabel was het dagelijks op en neer reizen toen nog niet. Later volgden ook Amsterdammers uit de bemiddelde, maar niet heel rijke middenklasse.

3. Uitbreidingsplannen en sociale segregatie

Het centrum van Amsterdam had tot ver in de negentiende eeuw een gemêleerde bevolking van welgestelden aan de hoofdgrachten en sociaal lagere groepen in de zijstraten (Wagenaar 1984). Alleen de Jordaan - maar weer niet aan de grachten daar - en de oude Jodenbuurt waren uitgesproken proletarische wijken (Joden die het zich konden veroorloven verhuisden uit die buurt naar de nabijgelegen Plantage; rijke Joden woonden door de hele stad verspreid). Zelfs nu is de Amsterdamse binnenstad, ondanks sterke city-vorming, nog steeds niet volledig in een koop- en zakencentrum (Wagenaar 1981; 1984) veranderd. Ook de negentiende-eeuwse gordel aan de rand van het toenmalige Amsterdam is nooit een sociaal homogene zone met alleen wijken voor welgestelden geweest. De gordel was, en is nog steeds, een afwisseling van arbeiderswijken en

tamelijk chique wijken. De wijken in deze gordel liggen in het verlengde van buurten in het centrum die qua sociale samenstelling van de bewoners overeenkomen. Dat is ook de bedoeling geweest van negentiende-eeuwse plannenmakers.

Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van het nooit uitgevoerde plan van J.G. van Niftrik voor een stadsuitleg van Amsterdam (2). De stadsingenieur Van Niftrik ontwierp in 1867 op verzoek van de wethouder van Publieke Werken een stadsuitbreiding die als een gordel rond het centrum had moeten komen te liggen, met het Centraal Station aan de huidige Ceintuurbaan in Oud-Zuid. Van Niftrik's voorstel kwam neer op een aantal wijken voor arbeiders, kleine burgerij en een villawijk voor de gegoeden. Deze wijken werden afgewisseld met enkele parken die zo ongeveer gedacht waren op de plaats waar ook nu negentiende-eeuwse parken zijn te vinden, zij het dat deze nu veel bekrompener zijn aangelegd dan de parken die Van Niftrik zich voorstelde. Bij zijn stadsuitleg hield Van Niftrik terdege rekening met de situatie binnen de Singelgracht. Zo schrijft hij bijvoorbeeld dat "achter de minder gezochte wijken der oude stad, de dusgenaamde Jordaan, eene burger- of arbeiderswijk is ontworpen" (3). Waar de villawijk voor de welgestelden moest komen was voor Van Niftrik evenmin een probleem: "Tusschen het laatstgenoemde park (het Vondelpark, HS) en de zogenaamde Oude- of Boerenwetering, tegenover het schoonste gedeelte der stad, is eene wijk van villa's met groote tuinen geprojecteerd, voor de meest gegoede stand". Daar zouden ook "eenige voorname gebouwen, als het museum Willem I, een nieuwe schouwburg en eene grote kerk" komen (*Plan* tot etc. 1866). Van Niftrik bedoelde met 'schoonste gedeelte der stad' de Heren- en Keizersgracht tussen Leidse straat en Spiegelgracht (dat gedeelte van de Herengracht dat toen algemeen bekend stond als de 'Gouden Bocht'). Van Niftrik's voorstel was daarom zo opmerkelijk omdat het expliciet streefde naar sociaal homogene wijken en bij uitvoering een sociale segregatie teweeg zou hebben gebracht die in het centrum nooit zó uitgesproken had bestaan (Wagenaar 1984).

De bezwaren tegen het plan waren van velerlei

aard; onder andere de plaats van het Centraal Station wekte veel kritiek, ook van de zijde van de regering. Maar in het licht van de sociale segregatie die zou ontstaan met de geplande stadsuitleg, is één van de bezwaren van de *Commissie van Voorbereiding van stadspublieke werken* opmerkelijk: "Het geven van eene bestemming aan elk vak, brengt het nadeel mede waarin niet is voorzien. De villa-wijk, bijv. het luxe kwartier bij uitnemendheid, ligt geheel op zich zelf en dus verwijderd van het bedienend gedeelte der bevolking. In het belang der doelmatigheid, zoude het hier wenschelijk zijn geweest, zich minder reglementair aan de bestemming der vakken te houden". De leden van de commissie waren aan de andere kant ook van mening dat het de gemeente ontbrak aan bevoegdheden en macht om een dergelijke strikte scheiding af te dwingen: "De woning van den daglooner kan men niet weren uit de wijken voor burgerwoningen en villa's bestemd. Wel is waar zoekt hij bij voorkeur de omgeving van hen wier maatschappelijken toestand met de zijne overeenkomt, doch men vergete niet, dat hij in den regel zijne eigene woning zal bouwen op den grond dien hij heeft, en geene woning zal zoeken ver van zijn eigendom verwijderd" (*Gemeenteblad*, 1868-1, pp. 43 ev.). Het bouwen van zulke woningen viel eenvoudigweg niet te beletten (4). Het eerste plan voor de uitleg van de stad werd verworpen. Wagenaar merkt over het plan op: "Dat Van Niftrik's plan te groots van opzet was staat buiten kijf. Het hield ook weinig rekening met het speculatieve, stukje-bij-beetje bouwen, dat vanaf het einde der zestiger jaren zou opkomen, ten dele door de liberalisatie in de hypotheekverlening, ten dele ook omdat middenstandsbouw grif van de hand ging" (Wagenaar 1984: p. 172).

Het volgende plan was van de directeur van Publieke Werken J. Kalff; het werd in 1878 ingediend. Kalff's plan voorzag in de aanleg van arbeiders- en middenstandswijken maar het gebied van de Vondelpark- en Concertgebouwuurt liet hij open. Het ontwerpplan voor deze wijken werd aan de architect P.J.H. Cuypers opgedragen die zijn voorstel, na enige wijzigingen, zag goedgekeurd. Zoals men nu nog kan zien, kregen die wijken nooit het grandioze aanzien dat Van Niftrik zich had voorgesteld, maar

toch zijn op de plaats die hij had bedacht redelijk deftige wijken ontstaan met enkele musea en het Concertgebouw, inderdaad in het verlengde van de 'Gouden Bocht'.

De verwerping van Van Niftrik's plan hield niet in dat anderen in die tijd geen pogingen hebben ondernomen om wijken met standing aan te leggen. Het bestuur van de Vondelparkvereniging was op dit gebied enkele tientallen jaren actief. De vereniging stelde meestal voorwaarden aan bouwmaatschappijen als die op grond gekocht van de Vondelparkvereniging wilden bouwen. Zo heet het in 1870 in de voorwaarden voor de *Burgerbouwmaatschappij* dat er geen 'arbeiderswoningen of hinderlijke bedrijven' mochten worden neergezet. Op de bemoeienissen van het bestuur met de aanleg van de Vondelstraat kom ik nog terug. Hier wil ik me beperken tot het citeren van commentaar van Burgemeester en Wethouders op het verzoek van de Vondelparkvereniging uit 1871 om de P.C. Hoofdstraat te mogen aanleggen. Het plan zou zeer winstgevend zijn omdat het bestuur de grond al in de jaren vijftig en zestig goedkoop had gekocht en van plan was de grond nu voor zo'n 18 tot 20 gulden per vierkante meter te verkopen (5). B en W gingen accoord maar ze gaven de adressanten de aanbeveling "de toekomst van de straat te verzekeren door het verdelen hunner terreinen in erven van zoodanige grootte en het verkoopen daarvan voor zoodanige prijzen dat zij alleen kunnen worden bebouwd met huizen, voor het min of meer gegoede gedeelte der bevolking". Maar ook hier liet de beperktheid van de bestaande bevoegdheden zich gelden: "doch dit belang van adressanten is ook de enige waarborg, dat de straat zal worden hetgeen men zich er thans van voorstelt" (G.B., 1871-1, 787).

De gemeente stond zeker niet afwijzend tegenover de aanleg van wijken voor gegoeden zoals uit bovenstaande aanbevelingen wel blijkt. Het ontbrak de gemeente alleen aan financiële middelen om zelf zulke plannen uit te voeren. In 1877 daalde bovendien het optimisme van de jaren zestig dat Amsterdam fraaie villakwartieren zou krijgen zoals het Willemspark (het latere Plein 1813) in Den Haag. Galesloot meent zelfs dat "de Amsterdamse burgerij

niet welvarend genoeg was, om een vraag naar bouwterreinen (voor villa's, HS) te kunnen financieren. Terecht wees een wethouder p.w. er dan ook eens op, dat de stadsuitbreiding niet met die van de 17e eeuw vergeleken kon worden. Toen vonden de bouwmeesters een rijke koopmansstand, genegen om in 'paleizen' te wonen. In de 19e eeuw, zo realiseerde men, was daar geen sprake van. De rijken waren of (nog) niet rijk genoeg om villa's te laten bouwen, of zij deden dat juist buiten de stad, in de duinstreek of in het Gooi" (Galesloot 1983: p. 48). Geen van de grootscheepse plannen voor chique wijken zijn ooit uitgevoerd.

4. Bouwen voor de 'gegoede stand'

Toch zijn er in de tweede helft van de negentiende eeuw woningen voor gegoeden gebouwd. Ik zal drie van deze stadsuitbreidingen beschrijven: het Oosten en Westeinde (aan weerskanten van de huidige Nederlandse Bank), de aanleg tussen 1878 en 1880 van de Sarphatikade (aan de Amstel, recht tegenover het Amstelhotel) en het gedeelte van de Vondelstraat dat tot 1898 op het grondgebied van de gemeente Nieuwer-Amstel lag, de Verlengde Vondelstraat (aan de westkant van het Vondelpark).

Over de plannen van S. Sarphati voor het Oosten en Westeinde kan ik kort zijn omdat ze vele malen zijn beschreven, het meest gedetailleerd door Van der Valk (1983). In 1861 en 1862 stuurde Sarphati aan de gemeente twee adressen waarin alle problemen met de uitvoering van zijn plannen uitgebreid aan de orde kwamen. Eén van de vele problemen was dat enkele gebouwen in de weg stonden, zoals een gasfabriek, waardoor Sarphati genoodzaakt was om aan de gemeente een ingewikkelde ruil van bouwgronden voor te stellen. Bovendien moest de gemeente overgehaald worden om van zijn eigen plannen voor de bouw van enkele kazernes af te zien en die gebouwen elders neer te zetten.

Sarphati beargumenteerde zijn plannen in een van zijn adressen als volgt: "Amsterdam daarentegen werd door velen van zijn vermogende ingezetenen verlaten en zowel door landgenoten als vreemde-

lingen voorbijgegaan, alleen omdat hier geen fraaie wijken, geen goede huizen zijn om zich te vestigen, geen hotels om tijdelijk te vertoeven" (geciteerd in Blijstra 1972, p. 327). Het is Sarphati geweest die het Amstelhotel en het Paleis van Volksvlijt, beide ontworpen door de architect C. Outshoorn, heeft laten bouwen.

Ook had Sarphati grootse plannen voor de aanleg van een wijk voor welgestelden en gegoede burgerij, daarbij geïnspireerd door de boulevards in Parijs en de Ringstrasse in Wenen. Maar zijn voorstellen waren - net als de latere plannen van Niftrik - veel te grootschalig voor het toenmalige Amsterdam, en ze zijn om financiële redenen nooit uitgevoerd. Het Oost- en Westeinde, ook weer ontworpen door de architect Outshoorn, werden wel gebouwd en wel door de *Nederlandsche Bouwmaatschappij*, die Sarphati in 1864 had opgericht. Tussen het Oost- en Westeinde kwam een park, direct achter het Paleis voor Volksvlijt.

Tot aan het eind van de jaren zeventig zouden Oost- en Westeinde betrekkelijk geïsoleerd blijven zoals op de wijkkaart uit die tijd is te zien. Weliswaar was men in 1872 met de bebouwing van het Frederiksplein begonnen maar die was aan het eind van de jaren zeventig nog niet klaar. Ook de Sarphatistraat en Nicolaas Witsenkade waren nog niet voltooid, terwijl de wijk tussen de Nicolaas Witsenkade en de Weteringschans nog helemaal niet was aangelegd. Wel was in 1878 de bebouwing van de Sarphatikade ter hand genomen.

Voor de Sarphatikade zijn alle oorspronkelijke bouwaanvragen nog in het archief van de dienst Bouw- en Woningtoezicht aanwezig. Uit deze aanvragen blijkt dat er bij de bebouwing van de Sarphatikade geen sprake is geweest van één compleet plan: alle aanvragen hebben betrekking op enkele, maximaal vijf, huizen. De aanvragen zijn van particuliere bouwers, van wie J.W. Hartgerink twee keer (voor in totaal 10 panden) en J.P. Wolff drie keer (totaal 6 panden) een vergunning aanvroegen. Alle woningen werden verhuurd. De enige uitzondering was het huis van baron Tindal; hij was ook de enige eigenaar-bewoner.

Alle bouwers staan in het bevolkingsregister ingeschreven als timmerman of aannemer. In het geval van Hartgerink is dat een wel erg nietszeggende omschrijving; hij was directeur van een redelijk grote Amsterdamse bouwmaatschappij, de *Maatschappij tot Exploitatie van Bouwgronden*. Hartgerink was in die jaren ook actief in de Vondelparkbuurt. In de stukken van de gemeenteraad uit de jaren zeventig en tachtig duiken hij en Wolff herhaaldelijk op als indieners van rekesten, onder meer voor bouwvergunningen of de ruil van bouwgronden. Ongetwijfeld behoorden Hartgerink en Wolff tot die speculatieve bouwers die in het laatste kwart van de negentiende eeuw zo actief waren in Amsterdam.

De eerste plannen voor de aanleg van de Vondelstraat stammen uit 1866 (Bruin en Schijf 1984: pp. 142 ev.). In dat jaar diende de architect P.J.H. Cuypers, samen met enkele andere bouwers, een verzoek in bij de gemeenteraad om een straat in de buurt van het Vondelpark te mogen aanleggen. In 1872 stelden P.J.H. Cuypers en mr. J.J.W. Biesen plannen op om de Vondelstraat tot aan de gemeentegrens met Nieuwer-Amstel te verlengen. In de jaren tachtig volgde de laatste verlenging, nú op het grondgebied van Nieuwer-Amstel.

Het nieuwe stuk kreeg de naam Verlengde Vondelstraat en had een eigen huisnummering. Koopactes en brieven in het archief van de Vondelparkvereniging en enkele bouwaanvragen in het archief van de dienst Bouw- en Woningtoezicht doen vermoeden dat de bouw van de Verlengde Vondelstraat in stappen van één of een paar huizen is verlopen. De meeste kopers van percelen grond aan de parkkant gingen zelf in de voor hen gebouwde villa's wonen; enkele villa's werden verhuurd.

De grond waar de villa's op zijn gebouwd was eigendom van de Vondelparkvereniging, die dit gebied, toen nog weiland, al in de jaren zestig had gekocht. Tegen de verkoop van deze gronden bestond bij het bestuur geen enkel bezwaar: "Wij hebben de bouw van langs de hoog - volgens stadsvoorschriften - aangelegde straten, als Vondel- en P.C. Hoofdstraat, steeds beschouwd als de beste wijzen van markeren der hoogte verschillen (met

het lager gelegen Vondelpark, HS)" (jaarverslag 1883). En een lintbebouwing van fraaie villa's had daarbij de voorkeur (6).

Het bestuur hield bij de verkoop uitgebreid toezicht op het gebruik van de te bouwen huizen. In de koopactes van de percelen grond zijn daarover gedetailleerde bepalingen te vinden. Bijvoorbeeld de bepaling: "dat geen fabriek of trafiek en geen nacht-dans-koffie-wijn-bier of speelhuizen, noch inrichtingen van publieke gemakkelikheden mogen worden ingericht of gesticht, terwijl ook in de te bebouwen percelen generlei winkelzaak van welken aard zal mogen worden uitgeoefend". Ook waren de eigenaars verplicht tekeningen van voor-, zij- en achtergevel ter goedkeuring aan het bestuur van de Vondelparkvereniging voor te leggen. Het bestuur kon met behulp van deze bepalingen de rust in het Vondelpark veilig stellen en zo werd ook de 'standing' van de straat gewaarborgd.

5. De eerste bewoners

Behalve *push*-factoren, zoals het woningtekort, de ongezonde grachten of de toenemende 'vulgarisering', die binnenstadbewoners mogelijk aanleiding gaven om hun domicilie elders te kiezen, waren er ook *pull*-factoren om naar de buitenkant van de stad te trekken. Zo werd er in kranten herhaaldelijk gewag gemaakt van fraaie en aantrekkelijk gelegen straten in de nieuwe buurten. Bij de plechtige opening van het Oosteinde op 30 april 1866 werd deze straat zelfs - enigszins overdreven - met de Rue de Rivoli vergeleken. Een krant schreef over de huizen: "reeds lang voor zij waren voltooid, waren alle verhuurd aan aanzienlijken der stad". Of het inderdaad aanzienlijken uit de stad waren, is slechts na het nodige spoorwerk te achterhalen. In het bevolkingsregister staan weliswaar de eventuele beroepen of functies van de hoofdbewoners vermeld, maar hun omschrijvingen zijn vaak erg vaag, zoals die van 'koopman' of 'fabrikant' (7). Het bevolkingsregister geeft wél een vrijwel volledig inzicht in waar de eerste bewoners vandaan kwamen. Het eerste wat daarbij overigens opvalt is dat er zo vaak werd verhuisd.

Daardoor hebben er in de onderzochte periodes veel meer hoofdbewoners in de straten gewoond dan er woningen stonden (over het inwonend dienstpersoneel zal ik het hier niet hebben, maar dat verhuisde nog vaker).

Aan het Oosteinde woonden tussen 1866 en 1880 25 hoofdbewoners in 14 woningen (twee bewoners verhuisden van het ene naar het andere adres aan het Oosteinde). Bij zes hoofdbewoners staat in het bevolkingsregister geen beroep vermeld; enkele van hen waren gepensioneerd of weduwe. De beroepen van de overige bewoners liepen uiteen: er woonden assuradeurs (3), kooplieden (4), fabrikanten (3), commissionairs (3), één bankier, één predikant, twee artsen en een consul-generaal.

Over sommige personen zijn vrij eenvoudig biografische gegevens te vinden, bij anderen is dat niet zo gemakkelijk. Ter illustratie enkele voorbeelden: B.W. Blijdenstein was een van de eerste directeuren van de Twentsche Bank, L.J. van Gelder stamde uit een Wormerveers geslacht van papiermakers.

De eerste bewoners aan het Westeinde betrokken hun woningen in de lente van 1867; er waren tot 1880 in totaal 26 hoofdbewoners (op 15 woningen). De vermelde beroepen liepen iets sterker uiteen dan die van de bewoners aan het Oosteinde (bij 3 hoofdbewoners staat geen beroep vermeld, onder wie 2 weduwes). Aan het Westeinde woonden twee bankiers, onder wie W.C. Mees, de president-directeur van de Nederlandse Bank. Net als aan het Oosteinde woonden er enige fabrikanten (3), kooplieden (3) en commissionairs (3). Ook twee leden van de rechterlijke macht hadden hun domicilie aan het Westeinde: de president van het gerechtshof en een lid van de arrondissementsrechtbank. Sterk afwijkende beroepen zijn echter die van smid en kantoorbediende, terwijl ook een schoenmaker zijn winkel aan het Westeinde had (8).

Op grond van hun beroepen en - voor zover ik die gevonden heb - andere biografische gegevens kan geconcludeerd worden dat de eerste bewoners aan het Oost- of Westeinde in grote meerderheid tot

de aanzienlijke Amsterdammers kunnen worden gerekend. Waar ze vandaan kwamen zal in de volgende paragraaf worden behandeld.

Bij de eerste bewoners tussen 1879 en 1890 aan de Sarphatikade komt hetzelfde beeld naar voren. Er woonden in die periode 27 hoofdbewoners op 14 adressen (ik beperk me tot het gedeelte van de Sarphatikade tegenover het Amstelhotel). Het aantal bewoners zonder vermelding van een beroep in het bevolkingsregister is opvallend hoog: 12, maar de wel vermelde beroepen komen qua status overeen met die van de bewoners aan het Oost- of Westeinde. Slechts enkele beroepen wijken enigszins af: Luitenant ter Zee, hoogleraar, ingenieur (2) en architect, maar ook dat waren beroepen met een redelijk hoog maatschappelijk aanzien.

Van de 71 hoofdbewoners (op 47 huisnummers) tussen 1880 en 1890 in de Verlengde Vondelstraat hadden er 7 geen beroep of is hun beroep onbekend (Bruin en Schijf 1984: pp. 146 ev.). In de straat woonden 8 weduwen en 2 Luitenants ter Zee b.d. De overige 54 hoofdbewoners vertoonden een diversiteit aan beroepen. Zo woonden in de straat onder andere een advocaat, een arts, twee predikanten, een redacteur van het Algemeen Handelsblad, de dirigent van het Concertgebouw en een onderdirecteur van het Rijksmuseum. Daarnaast komen echter ook beroepsomschrijvingen voor als: hulponderwijzeres, bierslijter, kantoorbediende en timmerman. Maar verreweg het grootste aantal hoofdbewoners stond in het bevolkingsregister ingeschreven als: koopman (8), directeur of fabrikant (8), commissio-nair (7) of makelaar (4). Vermoedelijk waren het allemaal tamelijk welgestelde zakenlieden, zeker de eigenaar-bewoners van de villa's aan de park-kant.

Verscheidene bewoners behoorden tot oude en aanzienlijke Amsterdamse geslachten: Backer, Boissevain, De Flines, Hoeufft en Momma. Enkele niet-Amsterdamse familienamen zijn terug te vinden in het *Nederlands Adelsboek* of het *Nederlands Patri-ciaat*: Hora Siccama en Ledeboer. Veel bewoners in de Verlengde Vondelstraat behoorden dus tot de maatschappelijke bovenlaag van het Amsterdam

uit de laatste decennia van het negentiende eeuw.

6. Wonen en verhuizen

Waar kwamen de bewoners aan het Oost- en Westeinde en de Verlengde Vondelstraat vandaan? Waren het overwegend Amsterdammers uit het centrum, bijvoorbeeld van de Heren- of Keizersgracht, of nieuwkomers van buiten de stad? Van de 51 bewoners aan het Oost- of Westeinde van wie ik het vorige adres ken (van zes bewoners kan ik het eerdere adres niet vinden) woonden er 40 al voor hun verhuizing in Amsterdam. Eén bewoner kwam uit Nederlandsch-Indië; twee bewoners waren uit Middelburg verhuisd, één uit Enschede, en één uit Brussel. Waarom deze vijf bewoners naar Amsterdam trokken, valt in sommige gevallen gemakkelijk te raden: het had met hun werk te maken. Zo kwam Blijdenstein uit Enschede om de Twentsche Bank te leiden, en verhuisden de heren J. Spoor (advocaat-generaal) en C.W.E. Vaillant (president van het gerechtshof) uit Middelburg om functies in Amsterdam op zich te nemen.

Bij de adressen van de overige bewoners, de Amsterdammers, moet bedacht worden dat er in de jaren zestig weinig woningen voor gegoeden waren buiten het centrum. In totaal kwamen 37 Amsterdammers uit de binnenstad, onder wie 13 bewoners van huizen aan de Keizers- of Herengracht, zes van de Amstel, en vijf van de Prinsengracht. De drie bewoners van buiten het centrum verhuisden uit nieuwe straten: één uit de Sarphatistraat (dus praktisch om de hoek) en twee uit de Govert Flinckstraat. De laatste twee Amsterdammers gingen met hun verhuizing op een duidelijk betere stand wonen.

Omdat bewoners vaak na enige jaren weer naar elders verhuisden kan in een aantal gevallen (18) ook weer gekeken worden wat het adres van hun nieuwe woning was. Enkele families keerden terug naar de binnenstad, bijvoorbeeld Herengracht (2) of Oude Turfmarkt, anderen vertrokken voorgoed uit Amsterdam naar plaatsen zoals Maarsen, Rheden en Zeist. Weer anderen gingen in nieuwe huizen wonen aan het Frederiksplein, de Nicolaas Witsenkade, in de P.C. Hooft- of de Vondelstraat.

Van de 71 bewoners tussen 1880-1890 in de Verlengde Vondelstraat kwamen er tien uit gemeentes buiten Amsterdam of Nieuwer-Amstel; uit Nieuwer-Amstel zelf kwam één bewoner, drie bewoners kwamen uit Nederlandsch-Indië. De meeste bewoners uit andere gemeentes woonden daarvoor in de buurt van Amsterdam: Bussum (3), Baarn, Hilversum, Haarlem en Utrecht. De reden waarom deze tien naar Nieuwer-Amstel verhuisden, moet in een aantal gevallen ook weer met hun werk in Amsterdam te maken hebben gehad. Zo verhuisde W. Kes in oktober 1888 van Dordrecht naar de Verlengde Vondelstraat omdat hij kort daarvoor tot dirigent van het Concertgebouworkest was benoemd. H. Ledeboer, die kassier was te Almelo, zal enkele jaren in Nieuwer-Amstel zijn gaan wonen om als Beherend Vennoot bij de Twentsche Bank te werken die immers haar hoofdkantoor in Amsterdam had. Een paar effectenhandelaren verkozen klaarblijkelijk een huis dicht bij de Effectenbeurs. Enkele Amsterdamse bewoners of bewoonsters wilden misschien in de buurt van een broer, zuster of moeder wonen.

De overgrote meerderheid van de bewoners tussen 1880 en 1890 in de Verlengde Vondelstraat kwam evenwel uit Amsterdam, om precies te zijn: 54 hoofdbewoners en hun huisgenoten. Veel bewoners kwamen uit nieuwe buurten: vier uit de Plantagebuurt, vijf uit de Sarphatistraat-buurt of van de Stadhouderskade. Een opvallend grote groep verhuisde uit de nabije omgeving van de Verlengde Vondelstraat: P.C. Hoofdstraat, Tesselschadestraat, Roemer Visserstraat en Constantijn Huygensstraat. Maar liefst zeven personen woonden voordien in het Amsterdamse gedeelte van de Vondelstraat, tussen de Stadhouderskade en de Vondelkerk. Uit het centrum kwamen 17 bewoners, onder wie vier van de Herengracht, drie van de Keizersgracht, eveneens drie van de Prinsengracht en vier van het Singel. Naar de Verlengde Vondelstraat zijn dus twee verhuisstromen te onderscheiden. De ene liep van toen betrekkelijk nieuwe buurten, vooral de Vondelparkbuurt, waarbij overigens adressen aan de Sarphatikade, het Oost- of Westeinde ontbraken. De andere stroom liep vanuit het centrum naar de Verlengde Vondelstraat. Beide verhuisstromen waren ongeveer even groot (Bruin en Schijf 1984: pp. 151 ev.).

7. Slot

Enkele Amsterdamse wijken voor de 'gegoede stand' in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw kwamen tot stand op initiatief van particuliere bouwers of de particuliere Vondelparkvereniging. De redenen om juist voor welgestelden nieuwe huizen te bouwen liepen bij de initiatiefnemers uiteen. De motieven van het bestuur van de Vondelparkvereniging waren het meest uitgesproken: er moest naar een rustige omgeving van het park worden gestreefd. Dat kon volgens het bestuur het beste gebeuren door arbeiderswoningen en fabrieken uit de omgeving te weren. Sarphati wenste een buurt met standing rond zijn Paleis voor Volksvlijt. Slaagden Sarphati en de Vondelparkvereniging in hun plannen? Bij onderzoek naar de eerste bewoners van de nieuwe wijken blijkt dat het vrijwel allemaal personen waren met een tamelijk hoog maatschappelijk aanzien. In zoverre lukten hun plannen zeker.

Valt naar aanleiding van de verhuizingen naar deze woningen aan de rand van de stad ook iets te zeggen over het proces van ruimtelijke sociale segregatie in negentiende-eeuws Amsterdam? Begon de lokale elite uit het centrum weg te trekken? De vroegere adressen van de eerste bewoners laten zien dat het niet alleen bewoners van de hoofdgrachten waren die naar de nieuwe wijken verhuisden. Dat is duidelijk waar te nemen bij de bewoners aan het Oost- en Westeinde. Weliswaar kwamen de meeste personen uit het centrum, maar de Heren- of Keizersgrachtbewoners waren toch niet in de meerderheid. Bovendien keerden sommige bewoners na verloop van tijd weer terug naar de binnenstad. In de jaren zeventig waren de *push*- en *pull*-factoren nog niet sterk genoeg om bewoners van de hoofdgrachten te doen besluiten definitief naar de rand van de stad te trekken. Enkele oudere bewoners verhuisden al wel naar rustige oorden buiten Amsterdam. Zo'n vijftien jaar later lag het bij de eerste bewoners van huizen en villa's in de Verlengde Vondelstraat te Nieuwer-Amstel niet veel anders. Ook in die straat waren het niet alleen maar bewoners van de grachten die naar de buitenkant van de stad verhuisden. Integendeel,

er gingen ook betrekkelijk veel bewoners van buiten Amsterdam wonen.

Mijn onderzoek bevestigt wat ook De Vries in haar proefschrift constateert over de woondomeinen van de negentiende-eeuwse Amsterdamse elite. Zij baseert haar onderzoek op de groep Amsterdammers die in 1884 voldoende personele belasting betaalden om stemgerechtigd te zijn bij verkiezingen voor de Tweede Kamer. Voor de hoogst aangeslagenen onder hen, dat wil zeggen degenen die f 100,- of meer aan belasting betaalden (het betreft 104 kiezers), is zij de adressen nagegaan. Ze schrijft hierover: "de autochtone elite woont zowel in de oude als nieuwe buurten, met een lichte voorkeur voor de oude stad, de allochtone elite trekt relatief vaker naar de nieuwe stadsgedeelten. (...). Het woningaanbod is daar uiteraard ook veel groter. Toch kunnen we 'nieuw Amsterdam' niet bestempelen als een immigrantenwijk. Ook geboren en getogen Amsterdammers wonen er graag" (De Vries 1986: p. 64). Er kan evenmin een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen een maatschappelijk 'nieuwe' elite die in de nieuwe wijken woonde en een 'oude' elite in het centrum die in het centrum bleef (vgl. De Vries 1986: p. 118; zij constateert overigens dat maatschappelijke nieuwkomers zelden aan de hoofdgrachten gingen wonen).

Een belangrijke conclusie lijkt me dat Amsterdam zich anders heeft ontwikkeld dan de meeste Angelsaksische steden: het centrum bleef lang een aantrekkelijke locatie voor de elite om te wonen. Verscheidene oude Amsterdamse families, de Van Eeghens en de Van Loons bijvoorbeeld, woonden tot ver in de twintigste eeuw in kapitale grachtenpanden. Pas daarna zijn ze helemaal uit de stad vertrokken. Voor wie het kon betalen bleven die grachtenpanden als woning dus lang aantrekkelijk. Eigenlijk is dat nog steeds zo; alleen worden ze nu vaak opgesplitst in appartementen en is het type bewoner sterk veranderd: tegenwoordig zijn het dikwijls tweeverdieners zonder kinderen.

Opvallend vind ik ook dat de mobiliteit in de negentiende eeuw zo groot was; er werd heel veel verhuisd. Of daarbij een verslechterende woon-

omgeving een belangrijke rol heeft gespeeld, valt moeilijk te zeggen, ik heb er in ieder geval geen enkele aanwijzing voor gevonden. Belastingvoordelen of het aflopen van een huurcontract zullen waarschijnlijk ook redenen zijn geweest om te verhuizen. In dat verband is de grote verhuisstroom naar de Verlengde Vondelstraat van gezinnen uit in die tijd nog betrekkelijk nieuwe, deftige buurten intrigerend. Verhuisden deze gezinnen omdat ze de voorkeur gaven aan een nóg nieuwere straat met grotere en modernere huizen of waren de belastingvoordelen voor bewoners in Nieuwer-Amstel zo groot dat het de moeite loonde om naar die gemeente te verhuizen? Wat ook de motieven mogen zijn geweest om speciaal naar deze straat te verhuizen, over het resultaat van de verhuisbeweging valt wél iets te zeggen. De hoofdgrachten hadden voor de lokale elite aan het eind van de negentiende eeuw misschien nog weinig van hun glans verloren, maar het proces van ruimtelijke sociale segregatie was ook in Amsterdam begonnen.

Noten

- * Dit artikel is een grondig herziene versie van een paper gepresenteerd op de Vlaams-Nederlandse Sociologendagen 1986, sessie Historisch Sociologisch onderzoek, Vrije Universiteit, april 1986. Ik dank Kees Bruin en Nico Wilterdink voor hun suggesties voor verbeteringen van het artikel.
- 1. Wilterdink wijst er bijvoorbeeld op dat aan het einde van de negentiende eeuw relatief minder vermogenden dan voorheen in Amsterdam woonden. In 1890 was 74% van de Noordhollandse hoogst aangeslagenen in de hoofdstad gevestigd, tegen 87% in 1850 (Wilterdink 1984: p. 85).
- 2. Het plan is vele malen beschreven. Zie bijvoorbeeld Fraenkel, Galesloot en Wagenaar (1984).
- 3. Ook jaren later werd ingezien dat achter de Jordaan geen wijk voor de gekoeden kon worden aangelegd. In 1880 merkte wethouder Bergsma naar aanleiding van een discussie over grondprijzen aan de Nassaukade op: "Men moet zich van de Nassaukade niet te veel voorstellen. Men kan haar niet anders bereiken dan door de Jordaan-buurt en dat is een ongerief dat men bij de vaststelling der grondprijzen niet vergeten moet. Iets anders is het met den gronden,

- dichter bij de Willemspoort gelegen, vlak bij een groote artère van het verkeer" (G.B., 1880-2, p. 235).
4. De commissieleden meenden dat door het gebrek aan wetgeving de tot standkoming van de stadsuitbreidingen, "grotendeels verkregen (zou) worden door de *macht van het kapitaal*" (p. 45). Dat mag als een vulgair marxistisch cliché klinken - wat het natuurlijk allerminst was uit de mond van raadsleden als Momma en Luden -, maar het geeft haarscherp de toenmalige mogelijkheden van de gemeente Amsterdam aan.
  5. De totale winst bij een veiling van gronden aan de P.C. Hoofdstraat bedroeg f 78.078,- (Van Eck 1948: pp. 136 ev.).
  6. Aan de westkant van het park is vanaf de Anna Vondelstraat tot de Amstelveense Weg nog slechts één villa gebouwd. Aan de zuidkant van het park loopt de lintbebouwing met villa's daarentegen vanaf de Van Eeghenstraat vrijwel onafgebroken door tot aan de Amstelveenseweg.
  7. Twee voorbeelden uit de Verlengde Vondelstraat: de 'boekdrukker' E.W. de Flines was directeur van Blikman en Sartorius; de 'toonkunstenaar' W. Kes was de eerste dirigent van het Concertgebouworkest.
  8. Twee burens wil ik apart noemen: de koopman Witsen en de commissionair Diepenbrock; zij waren de vaders van twee latere Tachtigers: Willem Witsen en Alphonse Diepenbrock. Drie toekomstige Tachtigers (ook nog Hein Boeken aan het Oosteinde) woonden als kleine jongetjes vlak bij elkaar, hoewel dit slechts enkele jaren heeft geduurd, omdat hun ouders toen weer verhuisden.

Gebruikte archieven, collecties en literatuur

1. Archieven en collecties

a. Amstelveen:

Bevolkingsregister Nieuwer-Amstel: Verlengde Vondelstraat 1880-1890.

b. Amsterdam:

Bevolkingsregister: Oost- en Westeinde 1864-1880;
Sarphatikade 1879-1890.

Archief Gemeentelijke Dienst Bouw- en Woningtoezicht.
Archief van de Vereniging tot aanleg van een rij- en

wandelpark, genaamd Vondelpark.
 Collectie Hartkamp (persberichten).
 Familiearchief Waller (port. XVI).
Plan tot uitbreiding der stad 1866 (extract uit het
 deliberatieboek van burgemeester en wethouders);
 GAA: AA164.
Vitlegging en verfraaijen van Amsterdam. Een map met
 concessieaanvragen, circa 1860-1870; GAA: AA025.
Verzameling van Officiële Stukken betrekking hebbende
 op de in 1894 Voorgestelde Grensverandering tusschen
 Amsterdam en Nieuwer-Amstel; GAA: AA027.

2. Literatuur

- Blijstra, R., "De buurt van Sarphati", *Ons Amsterdam*, 24
 (1972), pp. 326-336
- Bruin, K. en H. Schijf, "De eerste bewoners in een deftige
 straat", in: M. Jonker e.a. (red.), *Van stadskern tot
 stadsgewest, stedenbouwkundige geschiedenis van Amster-
 dam*. Amsterdam: Verloren, 1984
- Burgess, E.W., "The growth of the city", in: E.W. Burgess,
On community, family and delinquency (edited by L.S.
 Cottrell, A. Hunter, J.F. Short), University of Chicago
 Press, 1973
- Eck, J. van, *De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel*.
 Amsterdam: 1948
- Engelsdorp Gastelaars, R. van en M. Wagenaar, "Het verande-
 rend woondomein van de Amsterdamse elite", *Ons Amster-
 dam*, 36 (1984), pp. 208-213
- Fraenkel, F.F., *Het plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*.
 Alphen aan de Rijn: 1976
- Galesloot, F., *De gemeente uitgelegd; stadsuitbreidings- en
 woningspolitiek in Amsterdam in de tweede helft van de
 19de eeuw*. 's-Gravenhage: NIROV, 1983
- Haan, J. de, *Villaparken in Nederland, een onderzoek aan
 de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal
 1897-1940*. Haarlem: Schuyt en Co., 1986
- Hoekstra, P., *Bloemendaal; proeve van een streekgeschiede-
 nis*. Wormerveer: 1947
- Hoekveld, G.A., *Baarn, schets van de ontwikkeling van een
 villadorp*. Baarn: 1964
- Lennepe, F.J.E. van, *Late regenten*. Haarlem: 1962-2
- Merten, K. en C. Mohr, *Das Frankfurter Westend*. München:
 Prestel Verlag, 1974
- Nierop, mr. F.S. van, "De immigratie en emigratie te Amster-
 dam", *Economist* (1893), pp. 189-217

- Niftrik, J.G. van, *Autobiografie*, opgesteld in 1907 (getypt exemplaar, doorslag gemeentearchief Amsterdam)
- Olsen, D.J., *The city as a work of art, London, Paris, Vienna.* Yale University Press, 1986
- Praag, mr. M.M. van, *Een baanbreker. Dr. Samuel Sarphati.* 1937
- Redeker Bisdom, N., *Een en ander over de uitbreiding van Amsterdam.* z.pl., 1878
- Sarphati, S., *Adres over het bebouwen en verfraaijen van den omtrek van het Paleis voor Volksvlijt.* Amsterdam, 1860
- Schmal, H., "Amsterdammers buiten de stad", *Ons Amsterdam*, 36 (1984), pp. 222-224
- Schmal, H., "Forensenbelasting en forensisme op Amsterdam tussen 1898 en 1928", *Geografisch Tijdschrift K.N.A.G.*, 19 (1985), pp. 6-19
- Valk, A. van der, *Het plan van Dr. Samuel Sarphati*, werkstuk no. 65, Planologisch en Demografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam, 1983
- Vries, B. de, *Electoraat en elite, sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895.* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1986
- Wagenaar, M., "Kantoren, hotels, warenhuizen. Functieveranderingen in de Amsterdamse binnenstad 1870-1940", *Ons Amsterdam*, 33 (1981), pp. 194-200
- Wagenaar, M., "De trek naar buiten, suburbanisatie vanuit Amsterdam rond de eeuwwisseling", *Geografisch Tijdschrift K.N.A.G.*, 16 (1982), pp. 342-351
- Wagenaar, M., "Van 'gemengde' naar 'gelede' wijken. Amsterdamse stadsuitbreidingen in het laatste kwart van de negentiende eeuw", in M. Jonker e.a. (red.), *Van stadskern tot stadsgewest, stedenbouwkundige geschiedenis van Amsterdam.* Amsterdam: Verloren, 1984
- Wilterdink, N., *Vermogensverhoudingen in Nederland.* Amsterdam: De Arbeiderspers, 1984
- Youngson, A.J., *The making of Classical Edinburgh.* Edinburgh: The University Press, 1966

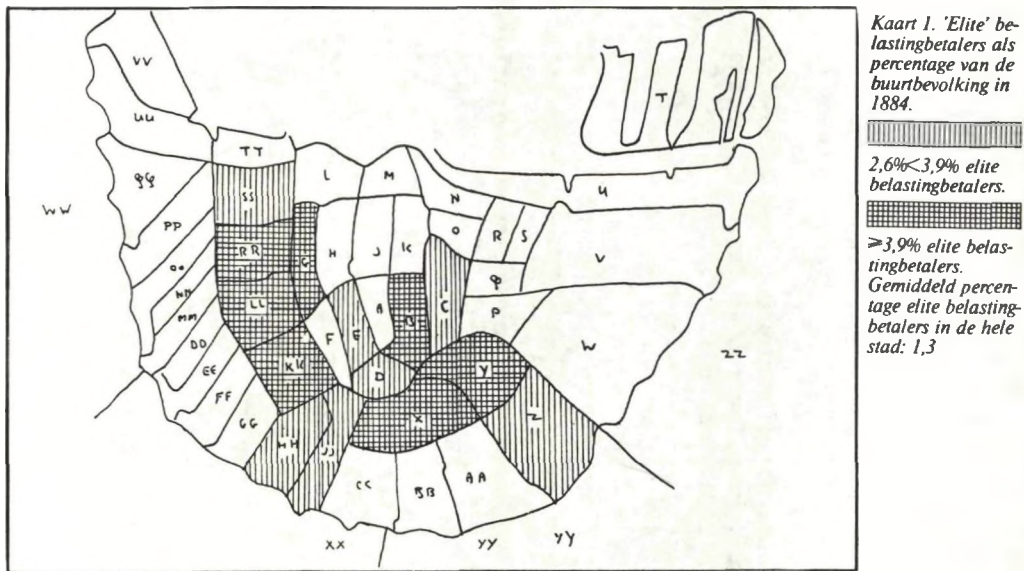

Fig. 1 'Elite' belastingbetalers als percentage van de buurtbevolking in 1884
(Bron: Engelsdorp Gastelaars & Wagenaar 1984: p. 210)

